ZESZYTY NAUKOWE WYŻSZEJ SZKOŁY PEDAGOGICZNEJ W BYDGOSZCZY
Studia Filologiczne z. 30/32; Filologia Polska 1991 (12/13)

MARIA PAJĄKOWSKA
WSP w Bydgoszczy

ZMIANY W SYSTEMIE FONETYCZNYM GWARY POŁUDNIOWOKOCIEWSKIEJ

Artykuł ten jest realizacją zapowiedzianego[1] opisu zjawisk językowych z południowego Kociewia. Na początku naszego wieku przeprowadził tu badania Kazimierz Nitsch[2]. Po kilkudziesięciu latach warto zastanowić się, jakie zmiany zaszły w języku badanych wsi, zdając sobie sprawę oczywiście ze względności tego porównania[3]. Ponieważ obecnie znacznie różni się język najstarszego pokolenia od języka ludzi młodszych, staram się obserwować i określać te zmiany[4].

Wokalizm

I. Samogłoski ustne:

1. *ā > a: matka, wiara

Według KN przemiana * ra w re jest pospolita, ale tylko w ograniczonej liczbie wyrazów: bezwyjątkowe jest rek i redło, bardzo często redzi /l. mn. od rad/ obok częstszej w gwarze formy rade. Dziś formy redzi już prawie się tu nie spotyka, tym bardziej u M, jedynie u najstarszych zanotowałam czasownik poredzić. Częściej można spotkać formę reduo, natomiast rek zachował się jedynie w dosadnym porzekadle „iść w .... na reki".
Jeśli chodzi o wpływ „r" na poprzedzające „a", to oprócz zanotowanej przez KN formy taterka zanotowałam od S laterka[5], podobnie nadal spotyka się formy cz. przeszłego: umer–umerły 'zmarły', poder–poderli. Natomiast w gwarze pdkoc. nie spotyka się w ogóle środkoc. form typu: gadeli, speli[6].

2. *ā > a: prayda, gada, čarna /dziwił się temu KN/. Jedynie przed N brzmi jak ů: mům, barůn, boćůn. Nie spotkałam zanotowanych przez KN form brůma // brama /jedynie brama/ i krům. Pozostały przykłady KN są obecnie jeszcze żywe, z tym że rzeczowniki zakończone na –ůnek, –ůnka, jak šklůnka oraz nazwy dziewcząt typu Staxofščůnka spotyka się głównie u S, natomiast nawet od najmłodszego pokolenia kociewskiej wsi można usłyszeć formy 1, os. l. poj. i mn. typu: gadům–gadůmy, mům–mumy itp.

3. *e > e: ńeśe, pjes, šet, śeźi

W dalszym ciągu „e" przez wyrównanie analogiczne pojawia się w formach koniugacyjnych typu: nesa–nesů, jeda–jedů, bjera–bjerů, podobnie częsta jest forma ševjec, natomiast nie spotkałam notowanej przez KN formy vjetrak[7].
Kontynuowane są też formy, w których pojawia się „e" przy zbiegu obu spółgłosek, np. zegnůńć 'zgiąć' /// zegńć/, zegůn//zgůn, ze sobů, zetar 'starł', również przed końcowym „r",

po spółgłosce: Pjoter[8], wjater.

Przed spółgłoskami nosowymi przechodzi * ę > a, jedyny wyjątek to wg KN wyraz pjińąże // pjinůnże /obecnie najczęściej pjinůże/. Natomiast pozostałe formy określane jako powszechne przez KN typu: vjańec, Lipjanki[9], z ńami 'z nimi', nie są dziś już tak powszechne, a właściwie można je spotkać tylko wmowie najstarszego pokolenia i to niekonsekwentnie[10]. KN zauważył też, że od „osób wykształconych" słyszy się zupełnie wyraźnie: ja go vjiżauam /w r. m./ obok ludowych form: ja go vjiżau, ja Vjiżaum[11].

Jeśli chodzi o rzeczowniki, w których ę znajduje się między dwiema spółgłoskami nosowymi miękkimi, to na badanym terenie spotkałam: kamńiń, jancmńiń, też dva jimńůna, a nie: jimńańa, ramńańa. Poza tym można usłyszeć notowane przez KN: śydam, jedan, kožań, ja žam ńůs, oda mńe, ze mnů /'ode mnie', 'ze mną'/, przed tšama laty, też w N. l. poj. r.m. /em>am/ —s xuopam, z uojcam.

Obecnie bardzo często słyszy się zwężoną wymowę źiń dobri zamiast starego źań dobri.

4. * ē > e Jest to zjawisko systemowe i konsekwentne.

Spotkałam wszystkie zanotowane tu przez KN przykłady typu: žyka, źviyże, šantopyš 'nietoperz', srybro / ale też i śrebni obok srebny nie tylko w Przysiersku, jak podaje KN/.

W zgłoskach zamkniętych też dziś jest „y", np. Plyvno, zaćyrka, ćyrpjić. Obok formy červůny i pierśćunek spotyka się ćyrvůny, pjyrśćanek. W połączeniach jest: ne xće, ne robji, ale ni može, ni ma. Notowane na całym Kociewiu przez KN formy: kožeu, ośeu też można obecnie usłyszeć[12]. W gwarze pdkoc. nie ma wzdłużenia „ę" w ściągniętych końcówkach deklinacyjnych typu: narożeńe, uadne obuće, ješće 'jedzenie'. Pospolitą wg KN formę syroka 'sroka' można usłyszeć już tylko sporadycznie.

* eN > aN: ja vjam, tamu dobramu, ta szeroka wymowa i w tej pozycji zanika.

5. * o ≥ o: nośić, śostra, zanotowałam też zauważoną przez KN w Przysiersku formę kaumńyš /grupa oł > ał/.

6. * ō ů: osůbno, rozróżnienie u—ó u M nie występuje[13].

W gwarze pdkoc. brak labializowanej wymowy „o".

7. * i i * y > i: ćixi, miśli. W dalszym ciągu charakterystyczne dla tego terenu jest zachwiane relacji i//y. Przejście i u zanotowałam jedynie w archaizmie ślumak, spotkałam też u S wyraz uuśina 'czoło'.

8. * u > u: xmura, tu.

II. Samogłoski nosowe:

1. ę > a: gaś, vax 'węch', wyjątkowo ę > y przed „ł" i „l", np. kšyknyua, kšyknyli. Jak wiadomo gwara pdkoc. utrzymuje przed spółgłoskami szczelinowymi nosowość tych samogłosek w odróżnieniu od północnej części Kociewia. Natomiast „ą" w wygłosie np. w 1. os. l. poj. —ja robja, vjiza i w B. l.p.r.ż. — vjiza ta krova, traci nosowość. W enklitycznej formie

zaimka zwrotnego w gwarze pdkoc. jest tylko /nawet u S/ śę, natomiast wg KN śa. Należy zauważyć, że zdarza się tu /KN też zwrócił na to uwagę/ rozszczepiona wymowa samogłosek nosowych. np. ganstẏ, co można uznać za objaw silniejszej nosowości. Możliwa też jest wymowa pięta 'pięta' lub z mniej wyraźną spółgłoską nosową np. pią^{n}ć. Formą wyjątkową jest tu šćeśće – dziś tylko niekiedy u S, słyszałam też šćaśće. Dość często jeszcze można usłyszeć nazalizację przed spirantami w wyrazach: m^{n}ąškać /też pomješkańe 'mieszkanie'/, m^{n}ąšać, jązoro, u M jest to jęzoro, gdyż unikają szerokiej wymowy „e".

2. ą ≥ ǫ, gwara pdkoc. również zachowuje nosowość tej samogłoski przed szczelinowymi, np. mǫš, vǫš. Niekiedy w tej pozycji można usłyszeć wymowę rozsuniętą np. yǫnski, kšǫnška. Powszechna jest też forma sǫmśat /rzadsza sǫšat/. Oczywiście przed spółgłoskami zwartymi następuje rozkład nosówek, np. zǫmp, dǫmp. W niektórych wyrazach występuje odmienny od języka ogólnego rozkład ę i ą np. jest kraćić // krǫćić, pjińąze // pjinǫze, viąść // viuść 'robić na drutach', też vǫźi 'węziej'.

Protezy przed samogłoskami w nagłosie występują głównie u S, M[14] ich wyraźnie unikają lub są u nich znacznie słabsze, można usłyszeć: jigua, jiglija //ʲigua, ʲiglija; uǫn, uobjat// ᵘǫn, ᵘobjat; uuxo, uubrać //ᵘuxo, ᵘubrać. Spotkać też można hiperpoprawne formy: okeć 'łokieć', ubin 'łubin'. Nie zauważyłam prejotacji przed „a" i „e".

Konsonantyzm

Z kolei przedstawię najbardziej charakterystyczne cechy systemu spółgłoskowego tej gwary:

1. Asynchroniczna wymowa spółgłosek wargowych miękkich, np. pjivo, bjauẏ, kfjat, vioska, czyli p,b,f,v + i ≥ pi, bi, vi. Grable są tu formą odosobnioną. W gwarze pkoc. nie spotyka się wymowy typu: pśasek, bźauẏ[15]. KN zauważył, że w południowej części Kociewia wygłosowe spółgłoski wargowe tracą zawsze miękkość, jej ślad widzi w wyrazie šćajf 'szczaw'. Spotkałam tu jedynie formę śćajf.

2. Stwardnienie grupy „śv" w nagłosie /> śv/, np. śfat, śfadek, Śveće. Często można tu usłyszeć oboczną wymowę: śuat, śuadek, Śueće. KN stwierdza, że nigdy nie ginie tu * v z grupy –fski: krǫlefski, Glanofski. Moje obserwacje nie potwierdzają tego, często słyszałam nazwiska: Pavuoski 'Pawłowski', Mixauoski 'Michałowski'.

3. Gwara pdkoc. posiada tzw. trzy szeregi: c,z,s,ʒ – ć, ź, ś, ʑ – č, ž, š, ǯ np. cep, ćixo, čapką.

4. „l" przed „i" jest twarde, np. lis, dali.

5. Twarde „k, g" przed „i, e", np. kedẏ, kešeń /też kešań/, uboge.

Inne różnice spółgłoskowe między językiem ogólnym a gwarą pdkoc. nie stanowią cech systemowych, lecz odmienną formę fonetyczną niektórych wyrazów, np. gžyba 'grzywa', pumalu 'pomału' itp. Te fonetyczne różnice uwzględnię w słowniku gwary.

Podsumowując te obserwacje językowe można stwierdzić, że większe zmiany w ciągu naszego wieku zaszły w systemie samogłoskowym gwary niż spółgłoskowym i należy tu

głównie:

– wycofywanie się szerokiej wymowy „e" przed N– typu ćamno i szerokiej wymowy „ę" – typu gąś,

– dość znaczny zanik protez: uobiat obiat

– zanik zróżnicowania ó/u. Natomiast w systemie konsonantycznym zmiany są niewielkie, dotyczą wymowy poszczególnych wyrazów.

Najbardziej uchwytne cechy gwary wycofują się pod wpływem języka ogólnego, co widoczne jest w podanym niżej tekście gwarowym, który zapisałam u Józefa Żurka w Sulnówku. Informator urodził się w 1907 r. w Sulnówku. W młodości w pobliskim Świeciu n.W. uczył się zawodu stolarza, zdobył tytuł czeladnika, jednak wrócił do pracy na roli. Zmarł w 1981 r. „Bursztyn"

U naz v dů̊mu mi̯eliśmẏ šesnaśće xektarů̊v źemńi i to pi̯aščẏstei̯. I̯a bẏu̯ą̊m ... U naz bẏu̯o čterex braći, pi̯eńć śů̊str. To i̯a i̯ako nai̯mu̯otšẏ zez braći ... I̯ag brat orau̯, to xoźẏu̯ą̊m za brů̊nkami ńeras, na nẏ.

Patša kamuški ležů̊ rozmai̯itẏgo gatunku ... Bo to oi̯ćec powi̯adau̯, že na tẏm kavau̯ku – xu̯opče sukai̯ – mů̊vi̯i, to pošukaš sobi̯e taki burštẏn vi̯elkości ožexa i mńei̯še. I tak xoźẏu̯ą̊m za tẏm bratam. Faktẏčńe, na tẏm polu patše – burštẏn, i̯eden kavau̯ek – ućešẏu̯ą̊m śe barʒo, sxovau̯ą̊m, ale nẏ mogu̯ą̊m śe dočekaź znovuś nastempnẏgo roku, že na tẏm kavau̯ku znovuź brat tam orau̯, na ńẏ.

To znovuś i̯ag brat ᵘorau̯, mů̊vi̯a – i̯ak nai̯prenʒẏ, žebẏm znovuś tam coś šukau i znalas. I znalazu̯ą̊m znoyuź dva, tšẏ kavau̯ki, tag že f ků̊ńcu śe uzbi̯ẏrau̯o tẏx kavau̯ků̊f sporo, nawed do pi̯etnaśće štuk ... i dvaźeśća. Take xandlaže i̯eźźẏli dů̊mokrů̊žńi i kupowali to – ten burštẏn. I̯edńi xćeli ču̯ovi̯eka ošukać, druge pu̯ačili i̯ak śe naležẏ, bo śe su̯ẏšau̯o, že dosẏź drogi ten burštẏn buu̯. Ale i̯ednak časam śe u̯adnẏ, sporẏ grož zarobi̯ẏu̯o.

U naz buu̯ taki zvẏčai̯ v dů̊mu, bẏu̯a kolenda ... kśů̊nc obi̯ẏžʒau̯, to f tẏm pokoi̯u, gʒe śe ta kolenda otpravi̯au̯a, to matka vźeu̯a zapaliu̯a ten burštẏn. Ů̊n śe zara zapaliu̯ i tak po pokoi̯u xoźẏu̯a, fkou̯o obešu̯a i tak du̯ugo paxnau̯o – dva, tšẏ goźinẏ f tẏm pokoi̯u ot tego burštẏnu. I̯ak kśů̊nʒ vešet, mů̊vi̯i: co tu za zapax i̯e.

Iak pšẏšu̯ą̊m s tego pola, neboščka ... to mů̊vi̯i: veś i̯eno sxovai̯ te kavau̯ki, bo te starše braća xćeli mńe odebrać, bo ů̊ni xćeli zabrać ten groš, to matka – neboščẏca mů̊vi̯i: veś i̯eno sxof, iak će ńe beńʒe y dů̊mu, to i̯a ći spšedam, to ći groše oddam albo ći coś kupi̯e za to.

To śe barʒo ućešyu̯ą̊m. I to pševažńe na takim i̯ednẏm kavau̯ku ten burštẏn śe znai̯dovau̯, tšeba bẏu̯o, šukać, latać, patšẏć. Nů̊ ńeras śe podńesu̯o kamušek albo coś, podobnẏ do burštẏnu, ale to ńe buu̯ burštẏn. Ale i̯ednak pšes cau̯ẏ rok to śe para kavau̯ečků̊f uzbi̯ẏrau̯o.

W powyższym tekście można zauważyć, że fonetyka międzywyrazowa w gwarze pdkoc. jest ubezdźwięczniająca np. znovuś i̯ag, kśů̊nc obi̯ẏžʒau, zapax i̯e.

PRZYPISY

[1]M. Pająkowska: Gwary kociewskie. Stan badań, W: Z badań nad dialektem kociewskim i kaszubskim. Praca zbiorowa pod red. E. Brezy, Warszawa – Poznań 1989.

[2]Por. K. Nitsch: Wybór pism polonistycznych, T. 3, Pisma pomorzoznawcze, s. 145 – 159 /dalej w artykule skrót KN/

[3]Wpływ języka ogpol. powoduje niekonsekwentną realizację form nawet u tych samych informatorów i w tej samej wypowiedzi. Należy też wziąć pod uwagę sprawę tzw. rozchwiania odsłuchu. Badania przeprowadziłam głównie w miejscowościach Sulnówko i Przysiersk /były powiat świecki/.

[4]Jest to formalne uproszczenie, badania opieram na obserwacji języka w rodzinach wielopokoleniowych /np, u rodziny Żurków z Sulnówka/, czyli właściwie trzy pokolenia należy wziąć tu pod uwagę. Zasadniczo jednak wyraźniejsze różnice fonetyczne można zauważyć w mowie pokolenia powojennego /skrót M/ w odróżnieniu od języka roczników przedwojennych /skrót S/, więc tylko w razie potrzeby wspominam o języku dzieci.

[5]Może pod wpływem niem. Laterne.

[6]Należą one tu do form wyśmiewanych, zauważył to m.in. B. Sychta w „Weselu kociewskim". Jest to oczywiście zjawisko smorfologizowane.

[7]Być może z powodu zniknięcia tych obiektów z krajobrazu. Ostatni na poł. Kociewiu wiatrak znajdujący się na przedmieściu Świecia n.W. rozebrano w połowie naszego wieku.

[8]Uczniowie na swoich kolegów /nawet przedszkolacy/ mówią jeszcze obecnie Pioter, jest to zresztą forma i gdzie indziej dość powszechna.

[9]Dziś urzędowa nazwa tej wsi brzmi Lipinki.

[10]Młodsze pokolenie wyśmiewa tę szeroką wymowę i skutecznie jej unika. Znane jest tu porzekadło: „Cilander pank na same śvianta, banże ćamno" traktowane jako przykład dawnej mowy, do której czuje się już dystans.

[11]U niektórych informatorów starających się mówić poprawniej też to zauważyłam, por. załączony tekst gwarowy.

[12]Choć nie spotyka się już prawie tych zwierząt, ale wyrazy stały się przezwiskami.

[13]Dowodem mogą być liczne błędy z tym związane, popełniane przez uczniów z poł. Kociewia.

[14]Chodzi o formy typu: jiże, uobiat, które należą do wyśmiewanych form.

[15]Ta charakterystyczna dla środ. Kociewia wymowa jest tu również wyśmiewana.

[16]Na Kociewiu mazurzenie dziwi i śmieszy.

Maria Pająkowska

ИЗМЕНЕНИЯ В ФОНЕТИЧЕСКОЙ СИСТЕМЕ ГОВОРА ЮЖНОГО КОТЕВЯ

Резюме

В статьи представлено главные черты фонетичесмой системы говора южново Котевя. Измения, которые выступили, касаются главным образом произношения гласных. не различается уже в произношении „o„ от „и„ почти уже отошлось от широкого произношения e (как a). Перед носовой сагласной musła lan **„лён, и** ę kak ą), **даже избегается протез перед словами с гласной в наголосе, напримиер**: uon on 'on'.